

Laylo Raupova

NUŢŢ MADANIYATI

Darslik

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

KAMOLIDDIN BEHZOD NOMIDAGI
MILLIY RASSOMLIK VA DIZAYN INSTITUTI

LAYLO RAUPOVA

NUTQ MADANIYATI

Darslik

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Toshkent
"METHODIST NASHRIYOTI"
2023

arildi.
larda
alishi
likasi
atiga

larni
ilida
odini
kdan
m'at
anga
dam
orlik
i va
ladi,
izni
adi.
nib,
bek
til
lim,
tish
lish
ing
utq
ing
bu

bul
ng
ar
eb
iy-
li"

- 1493/1a -

UDK: 808.5

BBK: 81.2 O'zb-5

R 12

Raupova Laylo

Nutq madaniyati /darslik/ Toshkent: "METHODIST NASHRIYOTI", 2023, 138 b.

Mazkur darslik magistratura mutaxassisliklari uchun "Nutq madaniyati" fani bo'yicha Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti tomonidan ishlab chiqilgan o'quv dasturi (2015-yil) asosida yaratildi. Darslikni yaratishda sohaning yetakchi mutaxassislari Ernst Begmatov, Nizomiddin Mahmudov, Ravshanxo'ja Rasulov, Ulug'bek Saidov, Yormat Tojiyev, Rahmatilla Qo'ng'urov, Ergash Qilichev va boshqalarning nutq madaniyatiga doir darslik va qo'llanmalaridan unumli foydalanildi.

Darslik barcha magistratura mutaxassisliklari talabalari, mutaxassislar hamda qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir

Baxtiyor Mengliyev

filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Saodat Muxamedova

filologiya fanlari doktori, professor

Muyassar Saparniyozova

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Darslik Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti Kengashida muhokama qilinib, nashrga tavsiya etilgan

ISBN 978-9910-745-54-6

© Raupova L., 2023.

© "METHODIST NASHRIYOTI", 2023.

SO'ZBOSHI

XXI asrda ta'lim sohasi o'zining yangi sifat bosqichiga ko'tarildi. Ushbu darslik «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi hamda O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga asoslanib, ta'lim muassasalarini nutq madaniyatiga oid uslubiy adabiyotlar bilan boyitishga qaratilgan.

Nutq o'stirishni o'rgatish uchun tanlangan metod va manbalarni tahlil qilish va ulardagi mazmunni sodda, tushunarli va o'zbek tilida yoritib berish jamiyatimizda ertangi kunning barkamol avlodini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur darslikdan ko'zlangan asosiy maqsad shuki, nutq o'stirish ko'nikmalarini san'at sohasida tahsil olayotgan talabalarda shakllantirish, ularni bu fanga qiziqtirish orqali jamiyat hayotida o'z o'rinlarini topishida yordam ko'rsatish, ularning tafakkurini yuksaltirish, faolligini va ijodkorlik ruhini shakllantirishdan iborat. Zero, nutq o'stirishning mohiyati va shakllari orqali yoshlar dunyoqarashiga chuqur ta'sir ko'rsatiladi, shuningdek, nutq o'stirishni o'rgatishda milliy ma'naviyatimizni rivojlantiradigan manbalarning, kitob mutolasining roli kuchaytiriladi.

Bugungi kunda o'zbek tili chuqur va atroflicha tadqiq qilinib, uning adabiy me'yorlari mukammal holatga keldi. Bu o'zbek tilshunosligi fanining o'tgan asrdagi ulkan yutug'idir. Adabiy til me'yorlari ijtimoiy hayotning barcha sohalariga kirib bordi. Ta'lim, nashriyot-matbaa, radio-televideniye, matbuot va ish yuritish sohalarida o'zbek adabiy tilining me'yorlariga rioya qilish barqarorlashdi. Ayni paytda, adabiy til me'yorlariga rioya qilishning sifat bosqichi ketmoqda. Maktab bosqichidan oliy ta'limgacha nutq madaniyati kursi o'tilishining takomillashayotganligi fikrimizning dalilidir. Ayniqsa, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi bu boradagi ishlarni yanada jadallashtirdi.

O'zligimizni anglashda qutlug' qadamlardan biri bo'lgan va qabul qilinganiga chorak asrdan oshayotgan "Davlat tili haqida"gi Qonunning o'tgan davrda bergan ulkan natijalari va samarasini tafakkur chig'irig'idan o'tkazsak, ularni bimalol asrlarga tatigulik yutuqlar deb aytish mumkin. Darhaqiqat, bu Qonun millatimiz ko'rki, ma'naviy-madaniy xazinasini bo'lgan ona tilimizni haqorat botqog'idan, "oila tili"

darajasidan jahon minbarida jaranglaydigan, unda bitilgan Davlat madhiyasi esa xalqaro rasmiy marosimlarida yangraydigan, internet veb-saytlarini bezaydigan til, uni rivojlangan davlatlarning mutaxassislari o'z ixtiyorlari bilan qiziqib o'rganadigan rang-barang boyliklar xazinasining kaliti darajasiga ko'tardi.

Tilga davlat tili yoki rasmiy til maqomining berilishi uni yo'qolish xavfidan xalos qiladi. Milliy tilning inqirozi esa milliy ma'naviyatning, milliy o'zlikning barbod bo'lishi demakdir. Tilning rasmiy maqomi millat yoki xalq uchun juda ulkan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, tarixiy, huquqiy ahamiyatga molik masala. Chunki, rasmiy til shu til sohiblarining milliy-ma'naviy yaxlitligini ta'minlovchi asosiy vosita hisoblanadi. Shu ma'noda milliy yaxlitlikka erishish, vatanparvarlik milliy tilga e'tibordan boshlanishi bejiz emas. XIX asrda yashagan fransuz olimi M.Bellin hazrat Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" kitobidagi "Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz" degan hikmatli so'zlaridan ta'sirlanib, 1861-yilda e'lon qilingan "Mir Alisher Navoiy biografiyasi va ijodi" kitobida shunday degan edi: "Alisher Navoiy o'z milliy tilining afzalliklarini inkor etib bo'lmaydigan dalillar bilan isbot qilganligi o'z xalqi orasida vatanparvarlikni boshlab berganligidan dalolatdir."

Milliy istiqlolimiz darakehisi va ibtidosi bo'lgan davlat tili haqidagi Qonun respublikamiz siyosiy, ma'naviy va madaniy hayotining barcha jabhalarida ustuvor ahamiyatga ega, shu bilan birga, milliy til ta'limining tilshunosligimizning yangilanishi va butun jahonga tanilishidagi roli beqiyos.

Til ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lganligi sababli uning me'yorlarini belgilash davlatning til siyosati bilan ham bog'liq. Yurtimiz bir asrdan ko'proq mustamlaka bo'ldi. Hukmron xalq va uning tiliga har jihatdan imtiyoz berilib, qaram xalqlarning ruhiyati va tiliga tajovuz qilindi. Faqat istiqlol tufayli til va tilshunosligimiz istibdod kishanlaridan xalos bo'ldi. O'zbek tilshunosligi tom ma'nodagi mustaqil fan sifatida o'zbek tilining o'zbekona tabiatini ochiq-oydin o'rganib, uni milliy g'oya va milliy mafkurani targ'ib qilishning tarkibiy qismiga aylantirdi.

O'tgan asrda o'zbek adabiy tilini me'yorlashtirishda tilimizning ontologik tabiatidan kelib chiqilmaganligi, sho'ro saltanatida davlat siyosati va unga mos ravishda til siyosatining asosiy maqsadi xalqlarni ruslashtirish bo'lganligidan olimlar hukmron tilning xususiyatlarini o'z tillarida "ko'rish"ga majbur bo'lishgan edi. Sababi bunga zid intilishlar

har doim ham tadqiqotchiga yaxshilik keltiravermagan. Masalan, rus turkiyshunos olimi K.K.Yudaxin "qirg'iz va rus tillari orasida o'xshashlikdan ko'ra farqlar ko'proqdir" degan tezisi uchun "qirg'iz mayda burjua millatchisi" tamg'asini olganligi bunga kulgili bir dalil. Olimlar leksik olinmalar ikki tillilik sharoitida tillarni, shuningdek, xalqlarni yaqinlashtirish vositasi degan notabiiy talqinlar vujudga kelganligini ta'kidlashadi. Chunki qator ilmiy, siyosiy hujjatlarda "tilning o'sish-o'zgarishidagi hamma jarayon jamiyatdagi talab-ehtiyoj bilan bog'liqdir" degan aqida noto'g'ri talqin etilar edi. Bu hodisa grammatikada ham yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki grammatikada milliy ruh yorqin aks etadi va u jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarga mutlaqo befarq. V.fon Gumboldt ta'kidlaganidek, tillarning grammatik jihatdan farqi xalqlarning ruhiyatidagi farq bilan bog'liq bo'lganligi sababli lug'atga nisbatan grammatikada millatning ruhiy o'ziga xosligi ko'proq ko'zga tashlanadi.

Adabiy tilni me'yorlashtirishdagi g'ayriilmiy talqinlar bevosita adabiy tilda o'z izlarini qoldira boshladi va bu chayir illat hanuz yashab kelmoqda. Masalan, hozirgi kunda matbuot, televideniye, badiiy va ilmiy asarlarda buni yaqqol ko'rish mumkin. Aniqllovchi ko'plik bildiruvchi so'z bo'lganda *-lar* egada ham, kesimda ham tejaladi. Hozirgi kun matbuotida ana shu qoidaga rioya qilinmasdan ega va kesimga *-lar* qo'shib ishlatilmoqda: *Musobaqada 1,2,4,5,9,10,11,15,31-o'rta maktablardan 64 nafar sportchilar ishtirok etdilar. Ayni kunda ilm maskanida 3 nafar fan doktori, 19 nafar fan nomzodlari, 26 nafar oliy toifali o'qituvchilar ishtirok qilishmoqda.*

O'zbek tili formal ilmiy talqinida rus formal tilshunosligi va rus turkiyshunoslarining turkiy tillar haqidagi talqinlari ta'siri ustuvorlik qildi. Bu turkiyshunoslar rus tili qurilishida o'z subyektiga (o'z bajaruvchisiga) ega bo'lgan sifatdash, ravishdosh va harakat nomi oborotlari, umuman, xos bo'lmaganligi sababli o'zbek tilida sifatdash, ravishdosh, harakat nomlari oborotlari o'zining xususiy bajaruvchisiga ega bo'lgan hollarni gap sifatida talqin etishdi.

Istiqlol natijasi o'laroq, boshqa fanlarda bo'lgani kabi o'zbek tilshunosligida ham milliy til va milliy ruh munosabati, milliy tillarni talqin qilish metodologiyasi va metodlari, tillararo farqlanishlar hamda ularning millat ruhiyatida aks etishi, tilning ruhga, ruhning tilga ta'siri, o'zbek tili va uning substansial tabiati, til sathlarida bu o'ziga xosliklarning namoyon bo'lishi ilmiy muammolar sifatida ko'tarilib,

ularning yechimiga doir qator tadqiqotlar vujudga keldi. Tadqiqotlarda ko'tarilgan har bir masalada muammoning turli qirralari yechimi o'z aksini topmoqda.

Rus tilshunosligiga ergashish, til qurilishi talqinida o'zbek tili qurilishini mumkin qadar ko'proq rus tili xususiyatlariga moslashtirib bayon etish qulligi va bo'yinturug'idan bu muborak Qonun sharofati bilan ozod bo'lgan o'zbek fani o'z ona tili tizimini tafakkuri va tabiatiga xos va mos talqin qilish yo'liga o'tdi. Nazariy tilshunoslikda yevropa tillariga asoslangan talqinlardan chekinilib, ona tilga tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishning asosiy omillaridan biri sifatida munosabatda bo'ladigan, millat ruhining ichki imkoniyatlarini ochishga yo'naltirilgan o'zbek substansial tilshunosligi shakllandi, rivojlandi, ta'lim tizimiga joriy etildi. Ona tili ta'limi ta'lim oluvchilarda ijodiy tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishning, milliy qadriyatlar tarannumining, o'zlikni anglash va uni namoyon qilishning eng muhim vositalaridan biriga aylandi. Ilmiy-nazariy yo'nalishda tilshunosligimiz shu darajalarda yuksaldiki, fanimizda ishlab chiqilgan ilmiy tushuncha va tahlil usullari asosida g'arbiy tillar qurilishining yangicha talqinlari shakllanmoqda.

Fan va ta'limimizdagi bunday jahonshumul yutuqlar, ona tili ta'limi va tilshunosligimizning bunday baynalmilal e'tirofi mana shu Qonunning samaralaridan biridir. Aminmizki, qadami qutlug' bo'lgan bu Qonunning bunday pursamar ta'siri, samarasi yildan-yilga oshib boradi.

Til, nutq va madaniyat mushtarakligi masalalari bilan yanada uyg'unlashib ketadi.

Til va madaniyatning chambarchas bog'liqligi haqida ko'p gapiriladi. Haqiqatan ham bunday aloqadorlik juda kam. Buni kundalik hayotimizda faol iste'molda bo'lgan *nutq madaniyati*, *notiqlik san'ati* kabi atamalardan, xalq orasida mashhur bo'lgan *oz so'zla, ko'p o'yla, o'ynab gapirsang ham o'ylab gapir, yaxshi so'z jon ozig'i, yomon so'z bosh qozig'i, yaxshi so'z bilan ilon inidan chiqadi, yomon so'z bilan pichoq qinidan chiqadi* kabi son-sanoqsiz maqol va matallardan ham bilsa bo'ladi. Demak, bu muammo "ko'hna va hamisha navqiron" masalalardan.

Madaniyat o'ta keng qamrovli tushuncha. Ko'pchilikka hatto uning moddiy va ma'naviy turlari borligi ham yod bo'lib ketgan. Lekin tildagi madaniyat uning qaysi turiga kirishi masalasiga kelganda ikkilanib

qolamiz. U moddiy madaniyat tarkibiga kiradimi yoki ma'naviy madaniyat unsurimi?

Til, avvalo, kishilarning eng muhim aloqa vositasi. Bu nuqtayi nazardan u moddiy tabiatli. Zero, sezgi a'zosi (eshitish, ko'rish kabi) ga ta'sir qiluvchi hodisa moddiy sanaladi. Demak, kishilarning o'zaro aloqa vositasi sifatidagi tilga xos bo'lgan madaniyat moddiy xususiyatga ega. Lekin, ma'naviy madaniyat sifatida qadrlanuvchi boyligimiz – qadriyatlarimiz, bobolardan qolgan ulkan badiiy va ilmiy meros, san'at asarlari bizga til, ya'ni uning, asosan, yozma, ba'zan og'zaki ko'rinishlarida yetib kelgan. Xo'sh, ma'naviy madaniyat "tashuvchisi" sifatida u qanday baholanmog'i lozim? Biz bu madaniyatni o'qish, eshitish orqali bilamiz, o'zlashtiramiz. Bunda ham, e'tibor qilinsa, til ma'naviy madaniyatning "qobig'i" – moddiy ifodalovchisi sifatida yuzaga chiqadi. Shuningdek, kishilarning axloqiy tabiati, dunyoqarashi ham til orqali namoyon bo'ladi. Ko'rindiki, til millatning moddiy boyligi, undagi madaniyat moddiy madaniyatdir.

Albatta, til birliklari shakl va ma'no yaxlitligidan iborat. Ammo til madaniyati ana shu ma'noning ijtimoiy voqelanishi bilan belgilanadi. Buni yaqqol tasavvur qilish uchun til va nutqni farqlash lozim. Ma'lum bir millatning eng muhim o'zaro aloqa-aralashuv vositasi **til** deyiladi. Uning ming-ming yillar davomida shakllangan qonun-qoidolari shu tilda so'zlashuvchi barcha kishilar uchun majburiy. Barchamizda uzoq zamonlar osha yig'ilgan boyluk – til imkoniyatidan foydalanish ehtiyojimiz bor. Tilimiz fikr almashish ehtiyojlarimizni to'la qondira olish darajasida har jihatdan mukammallik kasb etgan. Ana shu mukammallik **til madaniyati** deyiladi. Til madaniyati millatning umumiy madaniyati hisoblanadi. Uning ma'lum bir kishi voqelantiradigan ko'rinishi **nutq**dir. Nutqning mukammallik darajasi **nutq madaniyati** deyiladi. Nutq madaniyatida shaxsning til madaniyatidan foydalanish darajasi namoyon bo'ladi. Kishining umumiy madaniy saviyasi, bilim darajasi, intellektual salohiyati, farosati kabi omillar uning til madaniyatini o'zlashtirib, nutq madaniyatiga aylantirishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuning uchun tilimiz qanchalik go'zal bo'lmasin, ba'zi kishilarning nutqini eshitganda beixtiyor qulog'ingni berkitging keladi. Ayrim kishilar gapirganda so'z topolmay qiynaladi. Bu uning til madaniyatidan foydalanishda zarur bo'lgan o'qimishlilikning yetishmasligidir. Kimlardir tovushlarni talaffuz qilishda qiynaladi. Bunda ularning